

**DISTRICTUS PODHORAYENSIS:
ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ
У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ**

Адміністративно-територіальний устрій є однією з найактуальніших та, водночас, мало висвітлених сторінок історії Галицько-Волинської держави. Якщо на макрорегіональному рівні (поділ на князівства, землі) у цій проблематиці запропоновано доволі серйозні історіографічні позиції¹, то на мезорегіональному рівні (розгляд окремих волостей чи інших невеликих територіальних одиниць) ці питання отримали помітно менше інтерпретацій² й потребують цілеспрямованих ґрунтовних досліджень. Відзначені тенденції насамперед потрібно пов'язувати з фрагментарністю та нечіткістю середньовічних писемних джерел, на основі яких практично неможливо повно та об'єктивно висвітлити адміністративно-територіальний поділ та структуру заселення Прикарпаття і Волині княжої доби. Археологічні матеріали історики використовують вибірково, часто увага фокусується лише на укріплених пам'ятках як "опорних пунктах" для локалізації тих чи інших літописних об'єктів.

Таке до певної міри безсистемне русло дослідження призводить до витворень на історичній мапі цілих віртуальних регіонів, інформація про які обмежується, у кращому разі, кількома згадками писемних джерел. Тому, на наш погляд, в основі реконструкції територіальної мережі

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 365–389, 454–472; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 21–47; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. – Киев, 1985; Його ж. Галицько-Волинська Русь (Україна крізь віки. – Т. 5.) – Київ, 1998. – С. 50–68, 78–110, 139–151, 235–254; Войтович Л. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – Київ, 1991. – С. 10–22; Його ж. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1994; Його ж. Етнотериторіальна підоснова

формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 286–294; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 2006. – Т. 252. – С. 187–205; Панишко С. Д. Формування території Волинської землі у XII – на початку XIV століття. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1997; Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.). – Тернопіль, 2003. – С. 23–56; Миська Р. Г. Тербовляньська земля в XI – першій половині XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2009 (та ін.).

Галицько-Волинської держави має лежати передусім синтез писемних та археологічних джерел. Гадаємо, що писемні відомості створюють своєрідні контури територіальних одиниць, основне ж завдання археології – наповнити отриману на такий спосіб матрицю “матеріальним” змістом, підмурком для якого, на наше глибоке переконання, має стати комплексний аналіз структури заселення, зокрема, її просторовий аспект. Доволі влучно методику таких досліджень окреслив Андрій Томашевський, запропонувавши модель вивчення так званих *історично-соціальних організацій давнини*. Згідно з його поглядами, об’єктами аналізу такого ґатунку виступають певні історично відомі середньовічні просторово-хронологічні адміністративно-політичні, культурно-господарські утворення, а предметом – їх реальне і максимально деталізоване історично-археологічне відображення, динаміка процесів територіального розвитку, реконструкція конкретного природного середовища, в якому постало та існувало дане утворення тощо³.

Зазначений ракурс дослідження є найсприятливішим для розгляду такого територіального утворення доби Середньовіччя на Галицько-Волинському порубіжжі, як *districtus Podhorayensis*. Ця адміністративна одиниця вже отримала історично-археологічні інтерпретації у працях Івана Крип’якевича⁴, Пшемислава Домбковського⁵, Александра Свежавського⁶, Анджея Янечека⁷ та ін. На рівні збору джерел Підгораєм цікавився і Теофіл Коструба⁸, очевидно, готуючи статтю до “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”⁹.

² Крип’якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1938. – № 10. – С. 26–33; Коструба Т. Всеволож і Всеволозька волость // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 308–312; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993. – S. 128–141; Панишко С. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 58–65 (та ін).

³ Томашевський А. П. Просторові та палеоекологічні дослідження південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Археологія і давня історія України. – Київ, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 179.

⁴ Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 34; Його ж. Деякі літописні назви з Галичини // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 314–315.

⁵ Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku. – Lwów, 1939. – S. 303–304.

⁶ Swieżawski A. “Districtus Podhorayensis” a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1968. – T. 59, zesz. 1. – S. 120–123.

⁷ Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1985. – Nr 1–2. – S. 3–28.

⁸ Коструба Т. Виписки з різних друкованих джерел до історії містечка Підгорай Белзького повіту за 1377–1882 рр. (1930-ті рр.) // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі – ЛННБ РК). – Ф. 3 (Центральний Василянський архів та бібліотека у м. Львові. XV ст. – 1945 р.). – Арк. 1–6.

⁹ Антонович О. Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 430–431.

Districtus Podhorayensis: ad fontis

Спробуємо розглянути окреслену проблематику *ad fontes*. Підгорай та Підгорайський повіт згадуються у писемних джерелах XIV–XV ст. тільки декілька разів:

- у 1392 р. Пашко (або ж Ясько) з Яричева отримав надання на *"Podlesky, Chrzenow, Bliszow, Rudnicze, Zapithow et Dnowo in [districtu] Podhorayensi"*¹⁰;
- Владислав II Ягайло грамотою від 15 жовтня 1393 р. надав Михайлові Сул[...]овичеві (прізвище затерте – В. А.) *"villam nostram Zelichow et cum monasterio eidem adiacenti in districtu Podhorayensi sitam"*¹¹;
- Владислав II Ягайло видав 10 листопада 1395 р. грамоту монастиреві домініканців у Львові на село Ушковичі, місце надання – *"in Podgoray"*¹²;
- Бенько з Жабокрук грамотою від 20 лютого 1402 р. надав львівським домініканцям *"villam meam Zarudcze napodhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi sitam"*¹³;
- Спитко з Тарнова грамотою від 6 лютого 1424 р. переніс лазню вірменина Атабе, що була біля міського рову у Львові, на інше місце поблизу вулиці, *"que vadit de civitatis valva versus Podhoray"*¹⁴;
- у так званих "Мазовецьких артикулах" – переліку скарг синів Земовіта IV на Владислава II Ягайла, під 1426 р. подана вимога повернути їм *"quandam partem terre Russie vulgariter dictam Podolye"* (в рукописі: Podoraye – В. А.)¹⁵. Видавець цих документів Антоні Кентшинський назву *"Podoraye"* сприйняв за писарську помилку, проте трактування цього топоніма у руслі існування Підгорайського повіту¹⁶, яке запропонував А. Свежавський, на наш погляд, переконливіше.

Окрім того, маємо, ще одну відомість, яка стане при нагоді в реконструкції території Підгорайської волості. У польському варіанті тексту надання

¹⁰ Zbiór dokumentów małopolskich. – Warszawa, 1974. – Cz. 6 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Nr 1587.

¹¹ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. 63, кн. 8. – № VIII. – С. 9–10.

¹² Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (далі – AGZ). – Lwów, 1870. – Т. 2. – Nr 23. – С. 35–36.

¹³ Ibidem. – Nr 26. – С. 44–46. Упорядники цього збірника документів допускають можливість інтерпретувати *"napodhoray"* як *"na Podhoray"*. Зауважимо, що в тексті підтвердження цього акту короля Сигізмунда Августа з 1559 р. застосована формула *"Zarudcze Napodhorai*

vulgariter dictam", яка в польському перекладі звучить *"Zarudcze na Podhoraju pospolicie zwana"*: Zygmunt August potwierdza akt, którym Bieńko darował wieś Zarudcze Dominikanom lwowskim // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1859. – Nr 27. – С. 118.

¹⁴ AGZ. – Т. 2. – Nr 65. – С. 121.

¹⁵ Articuli Vladislao regi Polonie a ducibus Masoviae traditi a. D. 1426 et 1428 / Wydał dr. W. Kętrzyński // Monumenta Poloniae Historica. – Kraków, 1893. – Т. 6. – С. 632.

¹⁶ Swieżawski A. "Districtus Podhorayensis" ... – С. 120–121. Принагідно зазначимо, що інформація з цього джерела фігурує і в зазначених нотатках Т. Коструби, тому саме він вперше звернув увагу на дотичність цієї писемної згадки до Підгораю, однак не встиг подати своє бачення друком: Коструба Т. Виписки... – Арк. 2.

Владислава Опольського на село Печихвости (1376), вміщеному у Коронній Метриці, читаємо *"liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim powiethie"*¹⁷. А. Янечек твердив, що назва *"Podgórze"* є не що інше, як помилка перекладу, натомість у руському оригіналі, на його думку, мав фігурувати Підгорай¹⁸. До дискусійності цього твердження повернемося пізніше, розглянувши спершу варіанти локалізації Підгораю, пропоновані в історичних дослідженнях.

"Град Підгорай": історична реальність чи історіографічний міф?

Тривалий час територіальна ідентифікація Підгораю викликала чимало запитань. Для прикладу, Антоній Петрушевич трактував його як невідоме місце на історичній мапі Галичини¹⁹. Наступні згадки про Підгорай пов'язані з науковою спадщиною знаного українського історика І. Крип'якевича. Спершу він пов'язував з цим топонімом частину давнього Львова поблизу Старого Ринку та підніжжя Княжої (Лисої) гори²⁰. Однак пізніше дослідник ототожнив Підгорай з городищем поблизу с. Зарудці й твердив, що в XIV ст. існувала Підгорайська волость²¹. Наступні інтерпретації запропонував П. Домбковський. Аналізуючи єдину відому йому згадку 1393 р. про Підгорайський повіт, вчений висловив декілька припущень щодо локалізації цієї адміністративно-територіальної одиниці. Зокрема, він висунув тезу про орографічне походження назви ("під горами", в інтерпретації П. Домбковського – під Гологорами), не відкидаючи водночас можливості її зв'язку з сучасними селами Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. чи Підгірці Томашівського повіту Люблінського воєводства²².

Новий етап зацікавлення проблемою локалізації Підгораю випадає пов'язати з невеликою розвідкою А. Свежавського²³. Труднощі з ідентифікацією Підгораю дослідник виправдав його можливим зруйнуванням в часі татарських набігів або ж перейменуванням. Водночас, згідно з твердженнями вченого, осередок повіту варто шукати на околицях Малого та Великого Желехова – теперішнього с. Великосілки Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., можливо, поблизу королівського тракту, що прямував повз ці села до Неслухова²⁴. Черговим кроком у локалізації Підгораю можна вважати думку Генрика Стамірського, який спробував ототожнити гіпотетичний "град" з пізньосередньовічним замчиськом у Ременові, одна вона хибує на відсутність писемних та археологічних доказів²⁵. З появою узагальнюючої статті А. Янечека²⁶ проблему Підгораю та Підгорайської волості, здавалося б, після понад півсторічних наукових дискусій з'ясовано остаточно. Критично переосмисливши досвід попередників та залучивши новий джерельний

¹⁷ Janeczek A. Podgoraj... – S. 4.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ AGZ. – Т. 2. – Nr 23. – S. 36.

²⁰ Крип'якевич І. Слідами княжого Львова. Топографія // Стара Україна. Часопис історії та культури. – Львів, 1924. – Ч. 12. – С. 185; Його ж. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1991. – С. 12, 14.

²¹ Його ж. Галицько-Волинське князів-

ство... – С. 34; Його ж. Деякі літописні назви... – С. 314–315.

²² Dąbkowski P. Podział administracyjny... – S. 303–304.

²³ Swieżawski A. "Districtus Podhorayensis" ... – S. 120–123.

²⁴ Ibidem. – S. 122.

²⁵ Janeczek A. Podgoraj... – S. 5.

²⁶ Ibidem. – S. 3–28.

матеріал, втім й археологічний, він висунув власну локалізацію цього територіального осередку. Оперуючи писемними джерелами, відомостями з топоніміки та археологічними знахідками, А. Янечек ствердив, що Підгорай знаходився в околицях с. Мокротин, поблизу лісу Гарай²⁷. Проте його погляд в історичній науці теж не став аксіоматичним. Зокрема, оригінальною, але не позбавленою суперечних моментів, виглядає гіпотеза про ймовірне розташування Підгораю на місці поселення у Винниках, на території яких наприкінці XVI ст. закладено Жовкву, її колишньому передмісті, біля гори Гарай²⁸.

Отож, усі перелічені дослідники вбачали у топонімі "Podhoray" конкретне місто або ж укріплений "град", що слугував осередком однойменного повіту-волості. З археологічного огляду такі гіпотези потребують переконливої аргументації, однак вони в багатьох випадках не стикуються з писемними відомостями. Спробуємо критично проаналізувати деякі із запропонованих концепцій. Думка І. Крип'якевича про тотожність Підгораю з городищем у Зарудцях, яка має прихильників і в сучасній історіографії²⁹, на наш погляд, не зовсім корелюється з писемними джерелами. А саме, формула "*villam meam Zarudcze napodhoray*" (чи "*na Podhoray*") засвідчує, що йдеться про два різні адміністративні осередки, або ж, вірогідніше, – орografічне походження другої назви. До того ж, Зарудці фігурують на сторінках писемних джерел у 1386 р.³⁰ та 1402 р.³¹, тобто фактично паралельно з використанням назви "Підгорай". Зазначимо також, що городище в Зарудцях досліджене лише археологічними розвідками³², результати яких наразі не підтверджують існування тут значного поселення.

Щодо локалізації Підгораю в околицях с. Мокротин (А. Янечек), то вона також викликає чимало сумнівів. На цій території не зафіксовано якихось укріплень, а тільки два відкритих селища³³. Окрім того, назва "Мокротин" вперше зустрічається у писемних джерелах 17 січня 1399 р.³⁴ без жодного натяку на якесь адміністративне значення населеного пункту.

Спроба ототожнити Підгорай з поселенням Винники на передмісті Жовкви також хибує на відсутність поважних аргументів з археологічних та писемних джерел. На цій території проводилися незначні за обсягом

²⁷ Janeczek A. Podgoraj... – S. 6–7.

²⁸ Піхурко У., Кривошеева Д., Чурилик Я. Жовква. До історії витоків поселення і розвитку міста // Вісник "Укрзахідпроект-реставрації". – Львів, 1996. – Ч. 5. – С. 16; Лесик Д. Жовква у світлі археологічних досліджень // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 155.

²⁹ Терський С. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи "Північ-Південь" у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 110.

³⁰ AGZ. – Т. 2. – Nr 13. – S. 21–22.

³¹ Ibidem. – Nr 26. – S. 46–47.

³² Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – С. 179; Михальчишин І. Список пам'яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993. – С. 20.

³³ Археологічні пам'ятки... – С. 179; Михальчишин І. Список... – С. 22; Чайка Р., Довгань П. Нові матеріали до археологічної мапи Львівської області // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 78.

³⁴ Abraham W. Jakób Stępa: arcybiskup halicki 1391–1409. – Kraków, 1908. – Nr 6. – S. 103.

археологічні дослідження та виявлено лише керамічний матеріал XIII ст.³⁵ До того ж, перша писемна згадка про Винники датується 29 червня 1368 р.³⁶

Як бачимо, суперечливі версії місцезнаходження Підгораю перетворили його на своєрідний *віртуальний* або ж *літературний* “град”. З одного боку, така ситуація пов’язана з фрагментарністю та нечіткістю писемних джерел, а з іншого – дослідницькими рефлексіями, *a priori* спрямованими на пошуки конкретного укріпленого поселення, що, зрештою, не дало переконливих результатів. Тому у вивченні проблеми потрібно дещо змістити акценти. Маємо поважні підстави відмовитися від трактування “Підгораю” як укріпленого адміністративного осередку на користь його ширшого територіального окреслення.

Проаналізувавши писемні та археологічні джерела, припускаємо, що “Podhoray” є видозміненою формою назви орографічного походження, виток якої варто шукати у словосполученні “під горами”. На наш погляд, останнім терміном у Середньовіччі окреслювали територію Грядового Побужжя³⁷, від півдня та південного сходу обмежену різкими уступами горбогірних районів Розточчя³⁸ та Давидівського пасма³⁹. Окрім характерного рельєфу цих територій, знаходимо й інші підтвердження нашої гіпотези, зокрема в писемних джерелах. У цьому контексті потрібно згадати літописну статтю 1235 р. з описом одного з епізодів війни “за галицьку спадщину” між чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем, який стояв на волино-прикарпатському

³⁵ Чайка Р., Миян Т. Науковий звіт про підсумки археологічних досліджень м. Жовкви Львівської області та прилеглих околиць у 2001 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2001. – С. 26–31, 45. – Рис. 20, 2, 3.

³⁶ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski / Wydał i przypisał objaśnił Piekosiński F. – Kraków, 1887. – Т. 3: 1333–1386. – Nr 816. – S. 224–225.

³⁷ Грядове Побужжя – природний район лесового лісостепового типу зі значною участю комплексів поліського типу (боліт і лук), які займають понад 30 % його загальної площі. Лесові природні комплекси пов’язані з системою грядами, що простягаються із заходу на схід паралельними смугами від Розточчя і Давидівського пасма майже до Буська та Глинян. Абсолютні висоти гряд досягають 250–260 м, а відносні – 20–30 м, їхня довжина коливається в межах 6–10 км. Налічуються шість гряд: Смереківська, Куликівська з Яричівським валом, Грядецька, Дублянська, Винниківська і Дмитровицька (Чижиківська): Природа Львівської області / За редакцією Геренчука К. І. – Львів, 1972. – С. 124.

³⁸ Розточчя – географічний макрорегіон між Підкарпаттям на півдні та Люблінсько-Волинською височиною на півночі. Він простягається виразною смугою довжиною близько 180 км і шириною 20 км з південного сходу на північний захід й поділяється на мезорегіони, які виокремлюються завдяки характерним рисам геологічної будови та рельєфу. Останній репрезентують горбисті пасма і горби, абсолютні висоти яких коливаються в межах 380–390 м н. р. м: Природа Львівської області. – С. 30; Reder J. Główne cechy środowiska przyrodniczego Roztocza i ich ewolucja // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – Lublin, 2005. – S. 5–9 (etc.).

³⁹ Давидівське пасмо – південно-східне продовження Розточчя з наступними характерними ознаками: 1) різка асиметричність схилів, зокрема північно-східний схил утворює уступ, що різко спускається до Грядового Побужжя; 2) значні висоти, які перевищують місцями 400 м н. р. м; 3) значна лісистість, особливо північно-східного крутого схилу: Природа Львівської області. – С. 117–118.

пограниччі, та Данилом й Васильком Романовичами. За Іпатіївським списком згаданий текст звучить так: “*Михайлови же стоащюу на Подъгораи* (sic! – В. Л.). *хоташю снатица с Кондратомъ. и вжидающю Половецъ со Изаславомъ*”⁴⁰. Натомість у літописному зводі за Острозьким (Хлебніковським) списком бачимо іншу варіацію написання цього топоніма: “*Михайлови (ж)е стоящю на По(д)горъи* (sic! – В. Л.)”⁴¹. Принагідно зауважимо, що Леонід Махновець у перекладі цієї літописної статті вжив назву “Підгір’я”⁴².

З огляду на територіальний контекст військового протистояння, А. Янечек відкинув можливість використання у цій літописній статті терміна “Підгір’я” чи “Подгорье”, яким, на його думку, позначали лише Передкарпаття. Він твердив, що йдеться про городище Підгорай на Розточчі, що відіграло істотну роль на шляху з Галича до Холма та Володимира⁴³.

Водночас маємо цілу низку аргументів, які дають підстави бачити територію, окреслену як “*на Podhoray*” чи “*на Подъгораи*”, саме в межах Волино-Прикарпатського порубіжжя. Ще А. Петрушевич, торкаючись питань історичної топографії околиць Львова, вказував, що “...мѣстний народъ *напротивъ того отсюда начинающіяся горы* (очевидно, горби Розточчя та Давидівського пасма – В. Л.), *идуція къ западу и востоку, съ лѣсами ихъ, называетъ общимъ именемъ Гораевъ, или Гараевъ...*”⁴⁴.

Окрім того, “Горай” як давню назву Розточчя яскраво ілюструють численні місцеві топоніми, зафіксовані на його теренах: містечка Горай, Білгорай, села Гораец, потік Гораец, сіножаті Гораец, За Гораєм, Під Гораєм, пасовисько Гораец, підвищення Круглий Горай, Гораец, Гарай, ліси Гораец та Горай, Підгарайський Брід та ін.⁴⁵ Згадаймо також і той факт, що Княжа гора у Львові в XV ст. теж іменувалася Горай⁴⁶. Додатковим підтвердженням цієї думки є згадана територіальна характеристика с. Печихвости (“*liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim powiethie*”), яке географічно тяжіє до Грядового Побужжя.

⁴⁰ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 775.

⁴¹ Галицько-Волинський літопис (Острозький (Хлебніковський) список). Текст підготовлено для сайту litopys.kiev.ua за факсимільним виданням: The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn'skyj (Pogodin) Codices // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Harvard, 1990. – Vol. 8. – P. 307–391. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/old-ukr/galvxlhb.htm>.

⁴² Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 392, 564. Водночас, з огляду на територіальний контекст “війни за галицьку спадщину”, доволі сумнівною виглядає запропонована локалізація

Підгір’я – “природно-історична область Підкарпаття у верхній частині Галицької землі у верхів’ях Сяну та Дністра; тут ідеться про територію південної частини нинішньої Львівської обл.”: там само. – С. 564.

⁴³ Janeczek A. Podgoraj... – S. 7–9.

⁴⁴ Петрушевич А. С. Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его. – Львов, 1893. – Вып. 1. – С. 23.

⁴⁵ Goraj // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 691–692; Gorajec // Słownik... – S. 692; Pod Horajem // Słownik... – Warszawa, 1887. – Т. 8. – S. 391; Кордуба М. Матеріали до географічного словника Галичини. “Г” // ЛННБ РК. – Ф. 61 (Мирон Кордуба). – Арк. 69; Janeczek A. Podgoraj... – S. 5 (etc.).

⁴⁶ Крип’якевич І. Історичні проходи... – С. 12.

Підгорайська волость: спроба обґрунтування історичності дослідження

Взявши до уваги сказане, вважаємо, що територія Грядового Побужжя на північ від підвищень Розточчя та Давидівського пасма у Середньовіччі була відома як Підгорай (Подгорье або ж Підгір'я (?). Властиво, зафіксований у писемних джерелах 1392 та 1393 рр. *districtus Podhorayensis* вказує на присутність у цьому регіоні окремої одиниці адміністративно-територіального устрою. Користуючись методом ретроспективи, вважаємо можливим твердити про генезу та кристалізацію згаданого повіту ще за часів Галицько-Волинської держави. На перший погляд, ця гіпотеза виглядає спробою видати бажане за дійсне й хибує відсутністю беззаперечної аргументації у писемних джерелах. Однак, розглядаючи на макро- та мезорівнях процеси територіальних змін на руських землях після їх входження до Корони Польської, маємо поважні підстави для використання означеної ретроспективи⁴⁷. Щоб уникнути звинувачень у неісторичності чи неправомірності перенесення існування та меж Підгорайського повіту на ґрунт княжих часів, висловимо декілька зауважень, які, маємо надію, підсилять нашу аргументацію.

В окресленому руслі потрібно згадати про концепцію А. Янечека, який, аналізуючи динаміку змін поселенської структури Галицької Русі після 1349 р., виокремив дві площини трансформації адміністративно-територіального устрою. Перша, до якої належить поділ на воєводства та землі, під впливом політичних чинників була мінливою й не пов'язаною з особливостями природного середовища. Інший ранг територіального адміністрування, а саме поділ на повіти ("*districtus*"), рівнозначні руським міським округам – волостям, фіксує максимальну наближеність їхніх кордонів до природного середовища та давньої структури заселення. На думку дослідника, повітова система другої половини XIV–XV ст. запозичена з руських часів, а, отже, мала тривалі та стабільні традиції існування й була адаптована до місцевого географічного та поселенського простору⁴⁸.

⁴⁷ До речі, схоже використання ретроспективного методу в археології бачимо в Бориса Тимощука, який зауважив, що межі Чорнівського гнізда поселень (VI–XIII ст.) збігаються з пізньосередньовічними "хотарами" – територіальними границями сільської общини, зафіксованими в молдавських актах XIV–XV ст.: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – Москва, 1990. – С. 77–78.

⁴⁸ Janeczka A. Terytoria i grody Rusi Halickiej w świetle źródeł późnośredniowiecznych // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнародної наукової конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 105–106; *Ejusdem*. Granice a procesy osadnicze: średniowieczna Ruś Halicka w

polu interferencji // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie. Materiały z konferencji, Rzeszów, 9–11 V 1995. – Rzeszów, 1996. – S. 292–293. На підтвердження вказаного генетичного зв'язку між руськими волостями та повітами Корони Польської А. Янечек висунув низку доказів: 1) структура волостей, хоча й фіксується вповні в польських джерелах, є відразу сформованою системою, глибоко закоріненою у місцевому просторі; 2) згадки про міські округи з'являються безпосередньо після експансії Казимира III; 3) у документах Казимира III, Владислава Опольського та Владислава II Ягайла, написаних руською мовою, міським округам означенням як волость, у латиномовній термінології відповідне *districtus*; 4) у час після експансії

Зрештою, спроби реконструкції адміністративно-територіального простору Галицько-Волинської держави на основі пізньосередньовічних джерел посідають помітне місце в історичних студіях М. Грушевського⁴⁹, Т. Коструби⁵⁰ та І. Крип'якевича⁵¹. Недарма М. Грушевський зазначав, що "...границі земель і воєводств консервувалися в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок..."⁵². Ще прихильніше про можливість таких реконструкцій висловився Т. Коструба: "...межі Белзької землі XIV–XV ст. консервативні, більшим змінам не підлягали впродовж землі XIV ст. ... крім, може, дрібних змін засадничо пізніші межі Белзького воєводства відповідають межам давнім – іще і з княжих часів, себто від того часу, коли виділено для кн. Всеволода Мстиславовича окреме Белзьке князівство..."⁵³. Щодо конкретних виявів такої "живучості" руського територіального поділу в пізнішому адміністративному просторі Корони Польської маємо декілька цілком однозначних свідчень писемних джерел. Чи не найяскравішим прикладом слугує текст грамоти 1376 р., якою Владислав Опольський надав "...castrum suum et oppidum Busko, cum toto eius districtu, in fluvio Bug in terra Lembergensi situm, secundum quod antiquitus per serenissimos suos antecessores et duces Russie fuit limitatum..." Яськові Кміті з Вісніча⁵⁴.

Таку тяглість традицій у політиці польської адміністрації на колишніх землях Романовичів можна пояснити і тим, що приєднання галицької частини Королівства Русі до Корони Польської відбулося щойно в 1387 р. і на початках цією територією управляли польські урядовці в ранзі генеральних старост⁵⁵. Така ситуація збереглася до початку 1430-х років, коли невдовзі після видання Єдльненського привілею (1430) створено Руське і Подільське воєводства, урядова ієрархія та адміністративна система яких остаточно сформувалася від 1434 р. Поширення польського адміністративного устрою на територію Белзької землі, безперечно, розпочалося у цей ж час: під 1436 р. згадуються її воєвода Павел з Радзімова та каштелян Миколай Малджик зі Старогрода, тобто ще задовго до смерті останнього белзького князя Владислава Владиславовича (1462)⁵⁶. Так чи інакше можемо стверджувати,

Казимира III, як, зрештою, і в період угорської і пізніше знову польської присутності, немає відомостей про широкомасштабну територіальну реформу на теренах Галицької Русі, для якої, зрештою, не було ні часу, ні політичних можливостей; 5) метрика практично всіх згаданих повітових осередків сягає руських часів, що частково підтверджують й археологічні матеріали та ін.: Janeczka A. Terytoria... – С. 106–107.

⁴⁹ Грушевський М. Історія... – С. 365–389, 455–472.

⁵⁰ Коструба Т. Всеволож... – С. 308–312.

⁵¹ Крип'якевич І. Княжий Самбір... – С. 26–33; Його ж. Галицько-Волинське

князівство. – С. 21–47.

⁵² Грушевський М. Історія... – С. 455.

⁵³ Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк; Торонто, 1989. – С. 80.

⁵⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydane przez Gorczaka B. – Lwów, 1897. – Т. 5. – № 5. – С. 4.

⁵⁵ Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів // Вісник Львівського університету. Серія історична – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 39–40.

⁵⁶ Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях //

що тривалий час, щонайменше до 1430-х років, а на волосному рівні і довше, актуальною для колишніх земель Галицько-Волинської держави залишалася руська модель адміністративно-територіального поділу, основні структурні одиниці якої й відображають пізньосередньовічні актові джерела. Щоправда, Підгорайський повіт є, напевно, унікальним прикладом ранішої (початок XV ст.), аніж інші територіальні реорганізації, що можна пояснити хіба його розташуванням поблизу щораз потужнішого адміністративного осередку у Львові та політичними чинниками, зокрема, “відривом” наприкінці XIV ст. від основного масиву територій Белзької землі.

Як бачимо, є достатньо аргументів для “перенесення” меж пізньосередньовічного Підгорайського повіту на ґрунт територіального простору княжої доби. Однак певні труднощі виникають з окресленням ареалу цієї адміністративної структури в зазначений час. Не вдаючись до глибокого аналізу історіографічних суперечок стосовно політико-адміністративного, зокрема волосного, устрою Київської Русі⁵⁷, вважаємо за можливе умовно іменувати територію, за пізніших часів відому під назвою *districtus Podhorayensis*, Підгорайською волостю. Хоча, безперечно, волость (від праслов’янського “*volostь*” – влада, панування, підвладний край) у Київській державі XI–XIII ст. не була чітко окресленим територіальним комплексом. Вона могла охоплювати місто з округою, кілька міст чи навіть невелику землю⁵⁸. Тому варто погодитися з думкою Ігора Скочилися, що в реаліях Галицько-Волинської держави термін “волость” вживався на означення двох різних просторових структур: території князівського уділу та теренів, залежних від граду, тобто міської округи-волості⁵⁹. Стосовно вужчого розуміння поняття волості надзвичайно цікавими є роздуми А. Янечека: “...волость, як і атом, у своїй основі є неподільною, хоча має свою внутрішню структуру...”, вона виконує “роль модуля територіальної структури, головної, багатофункціональної та надзвичайно тривалої одиниці, яка формує скелет просторової державної системи”⁶⁰.

Проблеми слов’янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 25–32.

⁵⁷ Докладніше див.: Горський А. А. Русь в концe X – началe XII века: территориально-политическая структура (“земли” и “волости”) // Отечественная история. – Москва, 1992. – № 4. – С. 154–161; Его же. Земли и волости // Горский А. А., Кучкин В. А., Лукин П. В., Стефанович П. С. Древняя Русь: очерки политического и социального строя. – Москва, 2008. – С. 9–32; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С. 150–171; Мателешко Ю. П. Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX – початку XII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Ужгород, 2008; Жих М. О поняттях “волость” и “земля”

в Древней Руси (предварительные замечания) // Время, событие, исторический опыт в дискурсе современного историка: XVI чтения памяти члена-корреспондента АН СССР С. И. Архангельского, 15–17 апреля 2009 г. – Нижний Новгород, 2009. – Ч. 2. – С. 9–14 (та ін.).

⁵⁸ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2005. – С. 60.

⁵⁹ Скочиляс І. Від давньоруських десятин до намісництв-протопопій: особливості “впорядкування” сакрального простору Галичини в княжий період (до кінця XIV ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 83.

⁶⁰ Janeczczek A. Osadnictwo... – S. 29.

Підгорайська волость: хронологія, кордони та городища

Властиво, Підгорайська волость була тією структурною одиницею, яка формувала південні рубежі Белзької землі княжої доби. Проте час її виникнення можна розглядати тільки зі значною долею імовірності. Археологічні джерела фіксують появу тут великої кількості пам'яток уже від XII ст., однак процеси заселення не можуть бути надійним індикатором наявності адміністративної одиниці. Не треба також забувати, що попри цю територію проходив кордон між галицькими та волинськими землями⁶¹, що аж ніяк не сприяло існуванню у регіоні стабільних територіальних одиниць. Вважаємо: створення в 1199 р. об'єданого Галицько-Волинського князівства могло дати своєрідний поштовх для адміністративного освоєння теренів Грядового Побужжя. Можливо, такі процеси потрібно пов'язувати з активною політичною діяльністю белзького князя Олександра Всеволодовича (1195–1208, 1215–1233) у його боротьбі проти Данила та Василька Романовичів⁶². Так чи інакше, на час війни за спадщину князя Романа Мстиславовича, у яку втрутився чернігівський князь Михайло Всеволодович, територія “на Подъгораи” мала бути добре заселеною. Саме тут у 1235 р. стояв зі своїм військом Михайло Всеволодович, очікуючи на допомогу мазовецького князя Конрада та Ізяслава Мстиславовича з половцями⁶³. Важко припустити, що дружина чернігівського князя перебувала на безлюдних чи малозаселених землях, які не могли б забезпечити необхідних ресурсів для війська.

У наступне десятиліття окреслений регіон знову був втягнений у війну між сином Михайла – претендентом на галицький стіл Ростиславом Михайловичем та Романовичами. Нас цікавить один з епізодів цієї війни, описаний під 1241 р., коли Ростислав “выбѣже из Галича. до Щекотова. и с нимъ бѣжа Арѣмѣи. епѣпѣ Галичѣкы и инии Галичани”⁶⁴. Втечу Ростислава Михайловича саме до Щекотова дослідники пояснюють тим, що з цього “граду” походив хтось із його прибічників. Окрім того, істотну роль тут відіграли оборонні характеристики городища, а також те, що звідси існувала можливість відступу чи до Польщі, чи до Угорщини через Перемишльську землю⁶⁵. Можливо, саме останній фактор був визначальним для князя, адже після того, як у 1243 р. “Ростислава розгнаша Татарове. во Боркоу и бѣжа Оугры”, він одружився з донькою угорського короля Бели IV Анною й отримав посади земплінського та березького жупана, а пізніше бана Славонії⁶⁶ і князівство у Мачві⁶⁷.

⁶¹ Грушевський М. Історія... – С. 372–373.

⁶² Докладніше: Позоральський Я. Олександр Белзький і Данило Галицький: брати та суперники // Король Данило Романович та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції, Львів, 29–30 листопада 2001 р. – Львів, 2003. – С. 217–224; Мазур О. Взаємини белзьких князів Всеволодовичів з Романовичами // Белз і Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 78–80.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 775.

⁶⁴ Там же. – Стб. 794.

⁶⁵ Чайка Р., Мазур О. Град Щекотов часів протистояння Данила і Василька Романовичів та Михайла Чернігівського та його сина Ростислава // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003 р. – Галич, 2003. – С. 49.

⁶⁶ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 418.

⁶⁷ Гарді Д. Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes

За умов стабілізації політичних відносин у Галицько-Волинській державі територія Грядового Побужжя перебувала у складі Белзької землі, яка після 1245 р. перейшла до Лева Даниловича⁶⁸. Про таку адміністративно-територіальну належність досліджуваного регіону переконливо свідчать "белзькі поля", описані при пожежі Холма⁶⁹. Львів засновано на зламі 1240–1250-х років як столицю уділу князя Лева Даниловича у складі Галицького, Перемишльського та Белзького князівств⁷⁰. Очевидно, молоде місто було покликане перебрати на себе якнайбільше адміністративно-політичних функцій стольних "градів" перелічених князівств⁷¹ і, як виглядає, спершу не мало своєї виразно окресленої волості⁷². Хоча з часом Львів як осередок вищого рангу спричинився до поступової адміністративної дезінтеграції Підгорайської волості, цілком можливо, розпочатої ще за княжої доби. У 1388 р. цю волость, яка під тиском Львова практично вже втратила адміністративне значення, надано Земовіту IV, однак перед 1393 р. Владислав II Ягайло відібрав її⁷³, що, зрештою, пояснює появу на короткий час (1392–1393) Підгорайського повіту в межах його "руської попередниці". Уже на початку XV ст. Львів зі своїм повітом повністю поглинув Підгорайську волость, яка стала адміністративним анахронізмом. Такі процеси станом на 1402 р. яскраво ілюструє наведена формула "*villam Zarudcze napodhoray vulgariter dictam, in districtu Lemburgensi sitam*".

Попри сказане, в контексті часу існування Підгорайської волості маємо певні суперечності писемних та археологічних джерел. Основний дискусійний момент полягає у верхній хронологічній межі переважної більшості городищ та селищ регіону, яка сягає середини XIII ст. Як правило, археологи пов'язують таке датування з наслідками монгольських походів і саме тому післямонгольський час на теренах Прикарпаття та Волині виглядає нібито часом стагнації у матеріальній культурі, запустіння і обезлюднення. Щобільше, в археологічній літературі бачимо незначну кількість пам'яток другої половини XIII – першої третини XIV ст., періоду чи не найбільшого політичного розквіту Галицько-Волинської держави. На загал, не заперечуючи можливості знищення значної кількості городищ та занепаду окремих укріплень внаслідок централізаторської політики держави, вважаємо необґрунтованим погляд про масове припинення існування селищ у середині XIII ст. подібно до теренів Північно-Східної Русі. Тим більше, що керамічні матеріали, датування яких визначене на XIV ст., донедавна залишалися поза увагою дослідників⁷⁴.

testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 197–203; Мандзяк В. Ростислав Михайлович – "Dux Galiciae et imperator Bulgarorum" // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 131–144.

⁶⁸ Войтович Л. Белзькі князі // Белз та Белзька земля. – Вип. 1. – С. 74.

⁶⁹ Погоральський Я. Формування території та кордони Белзького князівства // Белз та Белзька земля. – Вип. 1. – С. 62.

⁷⁰ Книш Я. Заснування Львова //

Семінарії "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 7–11; Войтович Л. Загадки ранньої історії Львова // Його ж. Галицько-Волинські етюди. – Біла Церква, 2011. – С. 326–336.

⁷¹ Книш Я. Заснування Львова... – С. 9–10.

⁷² Janeczek A. Podgoraj... – С. 17.

⁷³ Swieżawski A. "Districtus Podhorayensis" ... – С. 122–123; Gawin E. Między Polską a Zakonem. Polityka Siemowita IV w latach 1386–1426 // Rocznik Mazowiecki. – Warszawa, 2002. – Т. 14. – С. 12.

Щоправда, з поступовим розвитком міської археології на західно-українських землях ця невітшна ситуація починає змінюватися. Зрештою, внаслідок скрупульозного дослідницького підходу на археологічній мапі поступово з'являються відкриті поселення пізньосередньовічного та ранньомодерного часу. Водночас, попри згадану “невразливість” археологів до “пізньої” кераміки, причиною відсутності пам'яток другої половини XIII–XIV ст., як і XV–XVIII ст., може бути те, що їхнє розташування збігається з територіями сучасних сіл, більшість яких виникло саме в цей час. Властиво тому шари XIV–XVIII ст. перекриті сучасною забудовою, що створює додаткові труднощі для їх археологічного фіксування. Натомість об'єкти XI – першої половини XIII ст., для розміщення яких ключовими була топографія та господарська доцільність, розорюються і, відповідно, отримують більше шансів потрапити до наукового обігу.

На жаль, немає можливості провести верифікацію верхньої часової межі археологічних пам'яток регіону, тому чи не єдиний вихід з кола окреслених суперечностей вбачаємо в залученні писемних джерел, свідчення яких вказують на стабільний розвиток Галицько-Волинської держави упродовж другої половини XIII – першої третини XIV ст., а, отже, – тривку адміністративно-територіальну організацію.

Розглядаючи межі Підгорайської волості, ми спираємося на зазначене твердження, що вона охоплювала, головнo, територію Грядового Побужжя. Докладніші кордони цієї адміністративної одиниці можна реконструювати на основі писемних джерел, які, попри фрагментарність, все ж, дають певне уявлення щодо територіально-просторової організації Підгорайської волості. Аналізуючи згадки про *districtus Podhorayensis*, бачимо, що до нього належали села Підліски (Малі або Великі), Хренів, Більшів, Руданці, Запитів, Віднів та Желехів. До цієї категорії, очевидно, потрібно також віднести Зарудці й Печихости, які, за свідченням джерел, лежали на Підгораї (Підгір'ї). Як показує картографування, практично всі вони розташовані на північний схід від Розточчя в басейні Думни, лівої притоки Полтви (рис. 1).

Беззаперечним є те, що Підгорайська волость, як і будь-яка давня поселенська структура, максимально адаптована до географічного середовища. Спираючись на таке твердження, А. Янечек спробував встановити її межі на основі природних границь регіону⁷⁴. Загалом погоджуючись з його висновками, можна дещо скоригувати їх відповідно до археологічних матеріалів. Західну межу Підгорайської волості проводимо північними та східними схилами Розточчя з тим, що поселенський комплекс поблизу літописного Щекотова знаходився у її кордонах. Таку реконструкцію опосередковано підтверджують й археологічні джерела. Наразі вони фіксують мізерну кількість пам'яток княжого часу від Глинська та Нової Скваряви аж до городища у Потеличі, який, імовірно, належав уже до Любачівської волості. Щодо північної границі, то тут варто погодитися з думкою А. Янечека, за якою її

⁷⁴ Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині // Матеріали та

дослідження з археології Прикарпаття та Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 364.

⁷⁵ Janeczek A. Podgoraj... – S. 13–14. – Мара 2, 3, 5.

творенню значною мірою посприяли природні перешкоди, а саме широка смуга лісів та боліт, що тягнулася звідси фактично аж до Великих Моств. Північну межу маркує низка відомих археологічних пам'яток у сучасних населених пунктах Глинське – Блищиводи – Зіболки – Колоденці – Стрептів. Південний кордон доходив до долини Полтви, опираючись, мабуть, на Дублянську грядку. Про близькість Підгорайської волості до Львова свідчить те, що пожежу у Холмі (1256) було видно не лише у місті Лева, а й “*по поле⁷⁶ Белзьскимь*”⁷⁶. За східну границю регіону приймаємо – за А. Янечком – межу сусідньої Буської волості, яку частково можна реконструювати за даними реєстру ланового побору 1472 р.⁷⁷ Виглядає, що цей відтинок кордону був доволі “гнучким” з огляду на присутність неподалік значного адміністративного утворення з центром у Буську. Так чи інакше, східну границю Підгорайської волості на кінець XIV ст. гіпотетично можна провести попри такі сучасні села як Стрептів – Великосілка – Старий Милятин – Новосілки. Отож, за нашими обрахунками, площа території Підгорайської волості у реконструйованих межах сягала 800 км² (рис. 1).

Оскільки регіон виступає міською округою-волостю, він, логічною, мав власний адміністративний центр. Як уже вказувалося, пошуки конкретного “граду” за назвою Підгорай не дали чітких та аргументованих результатів. Натомість, з огляду на русло попередніх досліджень, поза увагою науковців залишився значний літописний пункт Щекотов, тотожність якого з городищем поблизу с. Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. в історичній науці стала аксіоматичною⁷⁸. Властиво, “град” Щекотов і може бути гіпотетичним центром княжої Підгорайської волості. Відразу ж застерігаємо, що городище поблизу Глинська не варто інтерпретувати як власне Підгорай, адже пам'ять про цей літописний пункт збереглася в джерелах XIV–XV ст., у яких декілька разів зустрічаються назви “*Grodzysko*” (1368)⁷⁹ та “*Glinisko czyli Grodziszcze*” (1463)⁸⁰. Писемні відомості про Щекотов доволі скупі, проте маємо змогу оперувати й матеріалами з археологічних досліджень.

Укріплення літописного Щекотова знаходяться на віддалі 2,5–3,0 км на південний захід від околиці с. Глинське в урочищах Замок та Цвинтар. Пам'ятка локалізована на відокремленому з трьох боків вузькими ярами, мисі, який підноситься над долиною на висоту близько 70 м. Загальна площа городища з прилеглою територією – 6 га (рис. 2). Округлий в плані дитинець розмірами 83×64 м оточував земляним валом висотою 6 м та рів глибиною 14 м від вершини насипу. В'їзд, імовірно, влаштовано у північно-східній частині. На віддалі 120 м на північний схід від центрального майдану, на північному краю мису знаходився посад розмірами 140×212 м,

⁷⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 841.

⁷⁷ Janeczko A. Podgoraj... – S. 14. – Мара 2.

⁷⁸ Ковшевичъ Р. Изслѣдование мѣсто-положенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Науковий Сборникъ издаваемый Литературнымъ обществомъ Галицко-Русской матицы. – Львовъ, 1865. – Вып. 1–4. – С. 161–170;

Грушевський М. Історія... – С. 612; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 34; Чайка Р. Княже місто Щекотин. – Львів, 2003 (та ін.).

⁷⁹ Kodeks Dyplomatyczny Małopolski. – T. 3. – Nr 816. – S. 224–225.

⁸⁰ AGZ. – Lwów, 1876. – T. 6. – Nr 52. – S. 291.

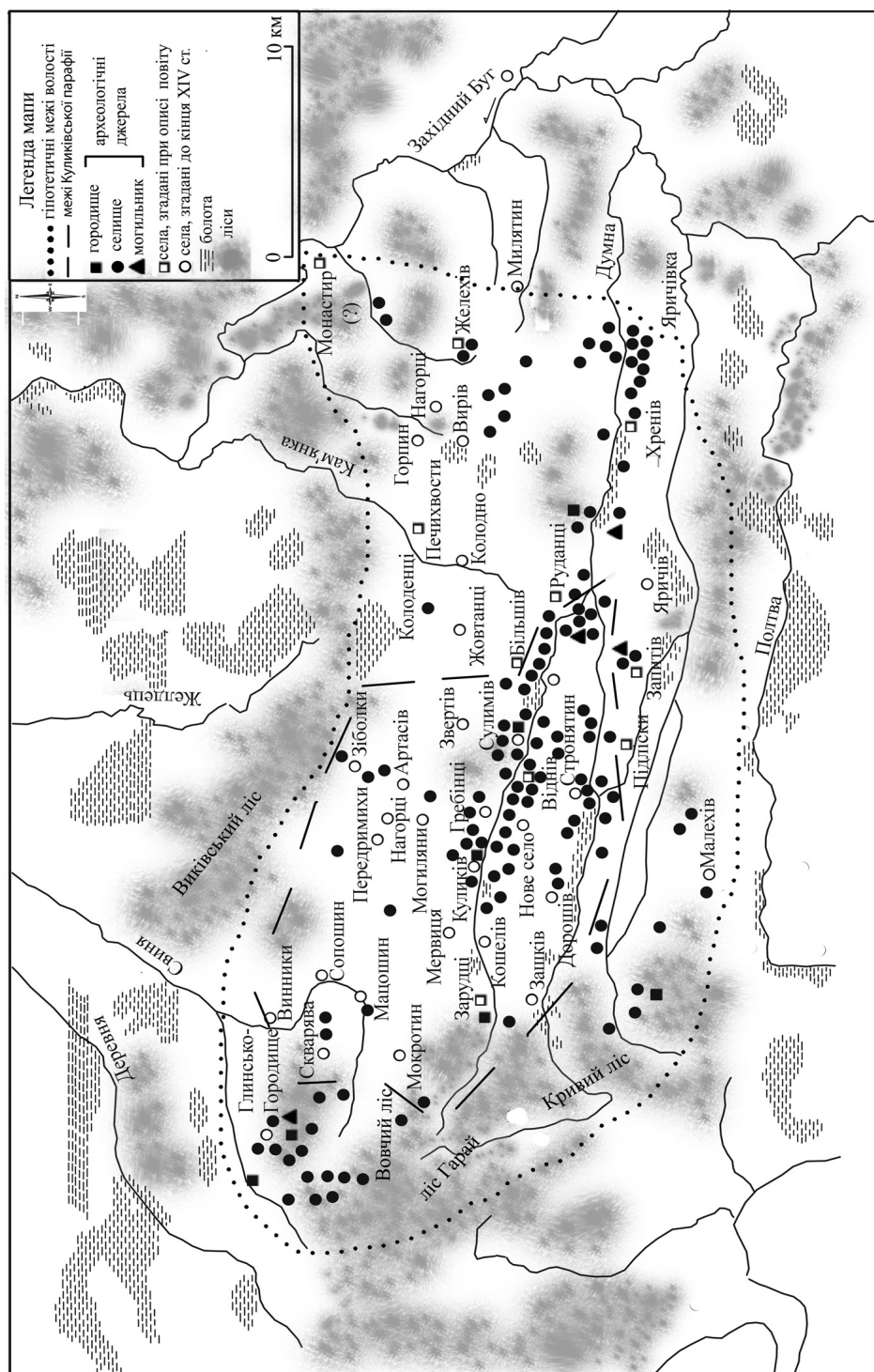

Рис. 1. Мапа. Підгорайська волость за писемними та археологічними джерелами

укріплений валом висотою 0,5–1,0 м та ровом шириною 2–4 м і глибиною 2 м. Окрім того, дитинець і посад з південної сторони захищав ще один оборонний рубіж у вигляді валу та рову, локалізований на відстані 106 м на південь від дитинця (рис. 2)⁸¹.

На думку Ореста Корчинського, спорудження описаних укріплень потрібно датувати часом не раніше другої половини XI ст. на місці відкритого поселення X – початку XI ст.⁸² Верхня хронологічна межа функціонування Щекотова припадає на середину XIII ст.⁸³, що, на загал, традиційне для городищ окресленого регіону. На його території зафіксовано одну наземну і чотири заглиблені житлові споруди з глинобитними та кам'яними печами; окрім того, досліджено дві господарські ями. На істотний політичний та суспільний статус мешканців вказує значна кількість археологічного матеріалу, зокрема золотарські вироби (скляні та срібні браслети і намистини, бронзові хрест й лунниця) та предмети військового спорядження (бойова сокира, наконечник списа, наконечники стріл, елементи кінської зброї та ін.)⁸⁴. Навколо городища локалізується його сільськогосподарська округа з кільканадцяти синхронних селищ, на одному з яких досліджено заглиблене житло з глинобитною піччю XII–XIII ст.⁸⁵ На поселенні Нова Скварява XI зафіксовано виробничий комплекс XI–XIII ст. з гончарним горном та заглибленою будівлею⁸⁶.

Іншим значним оборонним поселенням на підступах до Львова було городище Малі Грибовичі I на схід від однойменного села на західному краю вершини “Чорної Гори”. Його укріплений майданчик на плані трикутний, більші сторони сягають розмірів 90×90 м. З північного, західного та південного боків городище захищене стрімкими схилами гори, а зі східної, напільної сторони споруджені три лінії валів та ровів⁸⁷. Центральний майдан округлий

⁸¹ Чайка Р. Княже місто... – С. 9–10.

⁸² Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження давньоруського заgonу по вивченні городищ Львівщини у 1982 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1983. – № 1982/162. – С. 4.

⁸³ Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 92–93.

⁸⁴ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – Львів, 1936. – Т. 14, кн. 2–3. – С. 176–178; Терський В. С. Звіт про роботу господарської експедиції в сс. Мокротин та Глинське Нестерівського р-ну Львівської обл. // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1982. – № 1981/100. – С. 2–3; Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження... – С. 1–4; Чайка Р. Княже місто... – С. 10–14 (та ін.).

⁸⁵ Мацкевий Л., Гуньовський І., Лещух Д. Нові пам'ятки Грядового Побужжя, Городоцької рівнини та Опілля // *Studia archaeologica*. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 79–80; Чайка Р. До питання історіографії... – С. 95; Його ж. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2002. – № 2002/17. – С. 6–7; Конопля В., Яворівський З. Нова Скварява. Пам'ятки археології. – Львів, 2003. – С. 7, 11, 13–14, 16–17 (та ін.).

⁸⁶ Чайка Р. Новий гончарний комплекс із Розточчя // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.

⁸⁷ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я. Дис. ... канд. іст. наук // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 1996. – № 1996/111. – С. 74–76, 172–173.

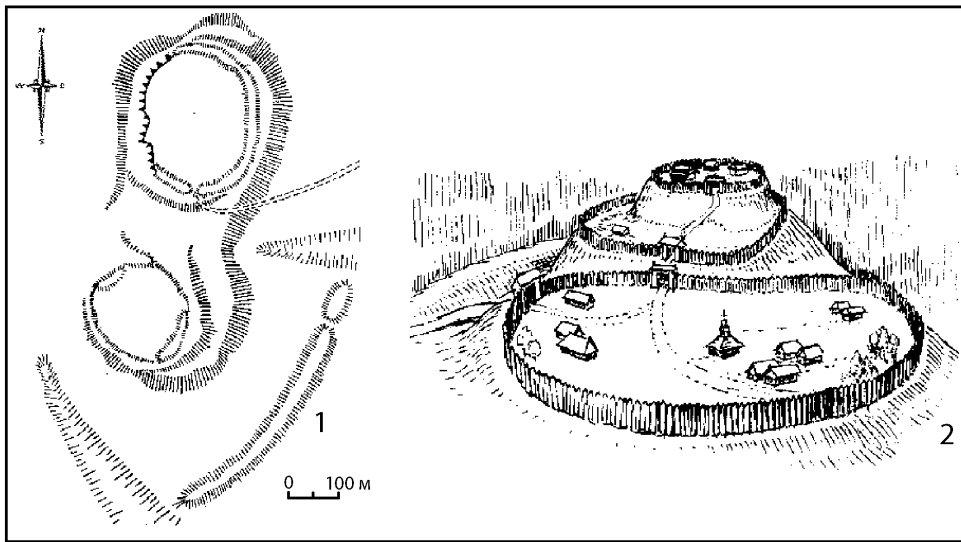

Рис. 2. Укріплення літописного Щекотова. 1 – план городища, 2 – реконструкція городища (за Романом Чайкою)

в плані, діаметром 35 м, оточений від півночі, півдня та заходу невеликим насипом висотою до 0,8 м, а зі сходу – найбільшим з валів потрійної лінії оборони. Два інші вали кінцями при північному та південному схилах зливаються в один насип. У цих двох зовнішніх оборонних лініях влаштовано в'їзди шириною до 3 м, далі дорога пролягала на південь вздовж внутрішнього валу зовнішньої лінії оборони й виходила на центральний майдан з його західної сторони⁸⁸. Забудова на городищі практично відсутня, культурний шар доволі бідний. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, – 1,80 га⁸⁹. Щодо призначення пам'ятки, то, на думку Маркіяна Смішка та Олексія Ратича, ці укріплення мали характер городища-сховища⁹⁰, натомість О. Корчинський висунув доволі дискусійне твердження про його належність до слов'янських язичницьких святилищ⁹¹. Часові межі функціонування укріплень також викликають певні розбіжності у літературі: IX–XI ст. (О. Корчинський⁹²), XI–XII ст. (М. Смішко⁹³ та О. Ратич⁹⁴) та XI–XIII ст. (М. Пелешешин⁹⁵).

⁸⁸ Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова // *Наша Батьківщина*. – Львів, 1937. – Ч. 4–5. – С. 93.

⁸⁹ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст... – Табл. VII.

⁹⁰ Смішко М. Сліди прадавнього поселення... – С. 94; Ратич А. А. Городища Расточья // *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. – Москва, 1962. – Вып. 12. – С. 89–91.

⁹¹ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст... – С. 74–76.

⁹² Tenże. Ośrodki kultu pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu) // *Rocznik Przemyski*. – Przemyśl, 2000. – T. 36: Archeologia. – S. 70.

⁹³ Смішко М. Сліди прадавнього поселення... – С. 94.

⁹⁴ Ратич А. А. Городища Расточья. – С. 91.

⁹⁵ Пелешешин Н. А. Исследования в верховьях Западного Буга // *Археологические открытия 1985 года*. – Москва, 1987. – С. 390.

Усе ж, вважаємо вірогіднішим існування городища в Малих Грибовичах за княжих часів та його занепад у середині XIII ст.

Очевидно, до категорії боярських садиб потрібно відносити укріплені поселення у Сулимові та Цеперові, досліджені дотепер лише археологічними обстеженнями.

Городище в Сулимові знаходиться на східній околиці села, на високому мисоподібному підвищенні лівого берега Думни. Святослав Терський на основі підйомного матеріалу датував його XII–XIII ст. Вважаємо за можливе погодитись з ототоженням цього городища з укріпленою садибою бояр Бутвичів⁹⁶. Таку гіпотезу підтверджують і писемні джерела: 23 серпня 1360 р. Казимир III видав грамоту, де згадані бояри Васько та Яцько Бутвичі, власники Сулимова *“in terra Russie”*⁹⁷. Вони були союзниками Любарта Гедиміновича (ймовірно, в 1350-х роках), за що, очевидно, й позбулися маєтностей⁹⁸.

Наступним оборонним пунктом неподалік русла р. Думни є укріплення садиба XII–XIV ст. в Цеперові, споруджена на узгір'ї та у верхній частині східного схилу пагорба, на захід від витоків невеликого потічка – лівостороннього допливу Думни. Насипи валів переважно знівельовані й збереглися на висоту до 1,5 м тільки у східній половині городища, що дозволяє встановити його орієнтовні розміри – близько 60×80 м⁹⁹. Перша писемна згадка про Цеперів засвідчує доволі ранню метрику села (1405)¹⁰⁰, але значно важливішими є події 1444 р., коли Ян Делановський опротестував право володіння цим селом братів Станіслава та Супруна з Цеперова, які, мабуть, походили зі служилих бояр¹⁰¹. Власники села іменували себе *“heredes et terrigene ab antiquo Rutheni”* і вказували, що володіли Цеперовом як *“patrimonium ab antiquo tentum”*¹⁰². Ймовірно, ці маєтності, осередком яких могла слугувати згадана укріплена садиба, надано предкам братів як плата за військову повинність ще за часів Галицько-Волинської держави.

Можливо, з розвитком планувальної структури долокаційного Куликова потрібно пов'язувати городище, розташоване в старій частині сучасного селища. До таких висновків підштовхує його хронологія, яку Ярослав Пастернак визначив на XI–XII ст.¹⁰³ Щоправда, С. Терський вважає, що заснування

⁹⁶ Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів, 1994. – С. 13; Його ж. Оборонне будівництво у Галицько-Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Серія: Історичні науки. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 112.

⁹⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*. – Т. 3. – Nr 739. – С. 140–141.

⁹⁸ Грушевський М. Історія... – Київ; Львів, 1907. – Т. 4. – С. 58.

⁹⁹ Сілаєв О., Ляска В. Археологічні розвідки на Львівщині у 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – Київ,

2012 (друкується).

¹⁰⁰ Janeczek A. Podgoraj... – Tab. 1.

¹⁰¹ Зазуляк Ю. Veri et perpetui terrarum Russie heredes: шляхи легітимзації прав на земельну власність серед руської шляхти в середині XV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 102–103.

¹⁰² AGZ. – Lwów, 1889. – Т. 14. – Nr 320. – С. 121–122.

¹⁰³ Пастернак Я. Археологія Жовківщини // 3 минулого Жовкви. Історична читанка. – Жовква, 1930. – С. 7. Принагідно зазначимо, що Іван Михальчишин також датував городище давньоруським часом: Михальчишин І. Список... – С. 21

цих укріплень корелюється з першою писемною згадкою про населений пункт від 1399 р.¹⁰⁴ Городище в Куликові прямокутне в плані, розмірами 40×50 м, відокремлене від лівого берега Думни ровом глибиною 7–8 м і шириною 10–14 м, з крутими схилами. Аналогічним ровом з напільної сторони відділений мис, утворений лівобережною притокою Думни¹⁰⁵. Окрім того, у літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. зустрічається інформація про залишки валів у Куликові¹⁰⁶, на сьогодні, очевидно, зруйновані забудовою.

На території регіону зафіксовано також низку городищ (Гринчуки, Зарудці¹⁰⁷ та Ременів¹⁰⁸), хронологія яких визначена лише на основі незначних археологічних розвідок. Натомість відомості про їхню планувальну структуру та характер укріплень у кращому разі обмежені кількома словами. Майбутні цілеспрямовані дослідження перелічених пам'яток будуть мати важливе значення для подальших студій над оборонними об'єктами Підгорайської волості.

Сакральний простір у територіальній організації Підгорайської волості

Сакральний простір, особливо за умов середньовічної та ранньомодерної епохи, можна сприймати як одну зі специфічних форм історичного ландшафту. Територіальне окреслення сакрального простору за княжої доби було нерозривно пов'язане з тогочасними поселенськими структурами, головню з тими одиницями, які репрезентували адміністративний устрій.

На наш погляд, пошуки кореляції між церковною, зокрема парафіальною, структурою та розподілом в просторі синхронних населених пунктів є одним з найперспективніших напрямів досліджень системи заселення за княжої доби. У цьому контексті необхідно згадати надзвичайно влучне висловлювання І. Скочилися, що *“феномен наслідування Православною церквою у ранньомодерний період давніх форм адміністративно-територіального устрою княжих часів пояснюється тривкістю історичної пам'яті про “руську старовину”, в т. ч. давню княжу організацію, на яку Галицька єпархія впродовж тривалого періоду (аж до кінця ХVІІ ст.) опиралася як на звичну територіальну матрицю”*¹⁰⁹.

Відповідно до твердження про те, що адміністративно-територіальний устрій Православної Церкви опирався на готові конструкції руської світської адміністрації, І. Скочилис припустив існування у ХІV ст. Підгорайського намісництва Галицької єпархії¹¹⁰. Звісно, така думка є до певної міри умовною й потребує додаткової аргументації історичними джерелами, однак на інших

¹⁰⁴ Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі... – С. 13.

¹⁰⁵ Там само. – С. 12–13.

¹⁰⁶ Kulików // Słownik... – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 55; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej. – Lwów, 1918. – С. 292.

¹⁰⁷ Археологічні пам'ятки... – С. 178, 179.

¹⁰⁸ Свєшніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – Київ, 1976. – С. 56; Терський С. Розвідки у верхньому Побужжі... – С. 12.

¹⁰⁹ Скочилис І. Галицька (Львівська єпархія) ХІІ–ХVІІІ ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 412.

¹¹⁰ Його ж. Від давньоруських десятин... – С. 84, 89.

теренах, зокрема, у середньовічній Люблінській єпархії, також спостерігається тяжіння парафіяльної сітки до давніх поселенських структур¹¹¹. Оскільки ми не володіємо інформацією про пізньосередньовічні православні парафії, спробуємо розглянути окреслену кореляцію на прикладі заснування найранішого на теренах регіону римо-католицького осередку в Куликові.

Згідно зі свідченнями писемних джерел, 17 січня 1399 р. галицький латинський архієпископ Якуб (Стрепа) надав ерекцію (юридичний дозвіл на земельні угіддя) костелу Куликова на села Скваряву, Мокротин, Зіболки, Звертів, Ременів, Кошелів, Зашків, Винники, Артасів, Гребінці, Стронятин, Дорошів (Малий або Великий), Могиляни та ін.¹¹² Таким чином, практично половину території колишньої Підгорайської волості охопила латинська парафія, осередком якої став Куликів. Характерно, що куликівська парафія на початках формування включала найзаселеніші терени досліджуваного регіону, а саме басейн Свині та середню течію Думни, на яких зафіксовано значну кількість археологічних об'єктів XII–XIII ст. Що цікаво, останні виявлені поблизу сіл, перелічених у грамоті 1399 р. Навряд чи такі межі парафії були випадковими та уклалися без врахування давнього поселенського простору й парафіяльної сітки гіпотетичного Підгорайського намісництва. Аналіз наступних заснувань латинських парафій XV ст. в Кошелеві, Жовтанцях, Яричеві та Желехові також вказує на тяжіння їхньої територіальної організації до просторового розподілу поселень XII–XIII ст. на теренах Грядового Побужжя. Водночас висловлені припущення потребують глибших досліджень та докладної верифікації отриманих результатів археологічними й писемними джерелами.

Важливими елементами формування будь-якого сакрального простору є його своєрідні “опорні пункти” – церкви та монастирі. Ані писемні, ні археологічні джерела не пропонують однозначних відомостей про функціонування таких об'єктів на території Підгорайської волості. Можемо лише припускати традицію існування ще з княжих часів храму в літописному Щекотіві. Йдеться про пізньосередньовічну церкву, розташовану на посаді городища, у XVIII ст. перенесену до Старої Скваряви¹¹³. Її, цілком ймовірно, споруджено на місці ранішої церкви, про що опосередковано свідчить розташоване неподалік ґрунтове інгумаційне кладовище XI–XIII ст. Так чи інакше, тільки майбутні археологічні дослідження здатні принести відповідь на поставлену проблему.

Руську метрику міг мати й монастир, згаданий у грамоті Владислава II Ягайла від 15 жовтня 1393 р., за якою до володінь Михайла Суд[...].овича перейшли *“villam... Zelichow et cum monasterio eidem adiacenti in districtu Podhorayensi sitam”*¹¹⁴. На думку І. Крип'якевича, цей монастир можна отождествити з оселею Манастир біля Горпина, згаданою під 1448 та 1483 рр.¹¹⁵

¹¹¹ Rozwałka A. Sieć osadnicza w archidiecezji lubelskiej w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne. – Lublin, 1996. – S. 29–61.

¹¹² Abraham Wł. Jakób Strepa... – Nr 6. – S. 102–104.

¹¹³ Чайка Р. Княже місто... – С. 14.

¹¹⁴ Грушевський М. Матеріали до історії... – № 8. – С. 9–10.

¹¹⁵ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки Чину святого Василя Великого. – Жовква, 1926. – Т. 2, вип. 1–2. – С. 79.

Іншою категорією об'єктів, яка характеризує сакральний простір Підгорайської волості, є так звані "поселення мертвих" – ґрунтові інгумаційні поховання княжої доби, виявлені у Глинську, Запитові, Ременові та Цеперові.

Найкраще досліджено могильник XI–XIII ст. на посаді літописного Щекова. Свого часу Я. Пастернак висловив гіпотезу про існування на Глинському могильнику підплитових поховань¹¹⁶, проте сучасні археологічні дослідження її спростували. Виявлені тілопокладення здійснено в ґрунтових ямах середніми розмірами 1,8–2,1×0,4–0,6 м та глибиною від рівня давньої поверхні 0,3–0,5 м. Покійники лежали на плечах з випростаними ногами, руки переважно були покладені вздовж тулуба. Кістяки орієновані головою на захід і лише у чотирьох випадках – на південний захід. У чотирьох ямах виявлені захоронення чоловіків, у двох – жінок, в одній – дитини. Супровідний матеріал практично відсутній, лише у жіночих похованнях трапляються бронзові прикраси, зокрема скроневі кільця, та предмети побуту. У трьох похованнях зафіксовано кераміку. Перелічені знахідки на християнських кладовищах можуть свідчити про тривалість язичницьких вірувань у поховальній обрядовості¹¹⁷.

Могильники княжої доби в Запитові та Ременові зруйновані на рубежі XIX–XX ст. під час земляних робіт, тому говорити про конструкцію чи морфологію поховань не доводиться¹¹⁸. Окрім того, збагатило археологічну карту регіону одиноке поховання чоловіка у Цеперові, за віднайденим поруч керамічним матеріалом датоване XIII–XIV ст.¹¹⁹

Отож, сакральний простір Підгорайської волості був міцно вплетений до територіальної організації регіону та тісно корелювався з просторовим розподілом поселень на окреслених теренах.

Структура заселення Підгорайської волості за археологічними джерелами. Розподіл поселень Підгорайської волості у просторі та аналіз найближчого сусідства

На початку згадано, що писемні джерела створюють своєрідні контури Підгорайської волості, натомість основне завдання археології – наповнення цієї територіальної матриці конкретним матеріалом. На наш погляд, аналіз археологічних джерел крізь призму характеристики системи заселення є найлогічнішим та виваженим шляхом наукового пошуку. Хочемо відразу застерегти, що пропоноване дослідження системи заселення Підгорайської волості, радше, показник актуального стану археологічного вивчення регіону, аніж повне та об'єктивне відображення історичної реальності.

¹¹⁶ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки... – С. 177–178.

¹¹⁷ Чайка Р. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів, 2002. – № 2002/17. – С. 8–11, Рис. 28–30; Його ж. Княже місто... – С. 14–15, Рис. 6; Його ж.

Розкопки могильника городища Щековин на Розточчі // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 458–459.

¹¹⁸ Remenów // Słownik... – Warszawa, 1888. – Т. 9. – С. 612; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne... – С. 171–173; Археологічні пам'ятки... – С. 177.

¹¹⁹ Сілаєв О., Ляска В. Археологічні розвідки...

Джерельну базу для відтворення системи заселення регіону творять 138 городищ та селищ¹²⁰, зафіксованих на окреслених вище теренах Розточчя та, головню, – Грядового Побужжя. Про стан дослідження городищ уже згадувалося, натомість відкриті поселення, за винятком, хіба, Неслухова¹²¹, вивчалися тільки в процесі археологічних обстежень, зрідка з шурфуванням.

Одна з найважливіших ланок характеристики структури Підгорайської волості – модель розподілу населених пунктів у просторі¹²² – визначається підрахунком індексу найближчого сусідства. Аналіз найближчого сусідства (“nearest-neighbor analysis”) у сфері екологічних досліджень 1954 р. вперше застосували Філіп Кларк та Френсіс Еванс¹²³, після чого він отримав низку методологічних інтерпретацій і в археологічній науці¹²⁴. Ця методика швидко здобула популярність серед українських археологів, що вивчають проблематику просторово-територіальної характеристики поселенських структур¹²⁵. За моделлю Кларка–Еванса, індекс найближчого сусідства обчислюється на підставі наступної формули: $R = D_{\text{спост.}} / D_{\text{очік.}}$, де R – індекс найближчого сусідства, $D_{\text{спост.}}$ – середня відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом, а $D_{\text{очік.}}$ – очікувана відстань між кожним поселенням та його найближчим сусідом. Для визначення очікуваної відстані між найближчими поселеннями використано ще одну формулу: $D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{A}$, де A – густина населених пунктів на 1 км².

За допомогою комп’ютерного опрацювання крупномасштабних карт визначено гіпотетичні відстані між кожним зі 138 населених пунктів Підгорайської волості та його найближчим сусідом. Сума цих показників дорівнює 106,2 км, при цьому зафіксована мінімальна відстань становить 0,2 км, а максимальна – 6,1 км. Отож, середня відстань

¹²⁰ Бібліографію див.: Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 14–15. – Табл. 2.

¹²¹ Смішко М. Звіт по дослідженню селища періоду “полів поховань” в Неслухові в 1946 р. // Археологічні пам’ятки УРСР. – Київ, 1949. – Вип. 1. – С. 189–205.

¹²² Згідно з географічною термінологією, існують три типи розподілу поселень у просторі: згрупований, випадковий та гексанийний (рівномірний). Хагет П. География. Синтез современных знаний. – Москва, 1979. – С. 405–407.

¹²³ Clark P. J., Evans F. C. Distance to nearest neighbor as a measure of spatial relationships in populations // Ecology. – 1954. – No 35(4). – P. 445–453.

¹²⁴ Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in

Archaeology. – Cambridge, 1976. – P. 38–51; Rood R. J. Spatial Analysis in Archaeology: Historical Developments and Modern Applications // Lambda Alpha Journal of Man. – 1982. – Vol. 14. – P. 40–42; Dulnicz M. Niektóre aspekty zastosowania w archeologii geograficznych metod analizy przestrzennej osadnictwa // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1983. – Nr 3. – S. 299–315; Kobyliński Z. Podstawowe metody analizy punktowych układów przestrzennych // Archeologia Polski. – Warszawa, 1987. – T. 32. – S. 21–54 (etc.).

¹²⁵ Веремейчик О. М. Лівобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ, 2003. – С. 39; Петрашенко В. О. Лісостепова зона // Село... – С. 57; Стеблій Н. Система заселення верхів’їв Дністра та Прута в III–V ст. // Археологічні дослідження у межах річчя Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. – Львів, 2011. – С. 57–59 (та ін.).

($D_{\text{спост.}} = 106,2 / 138 = 0,77$) між двома найближчими пам'ятками складає 0,77 км. Показник щільності поселень щодо площі регіону (приблизно 800 км^2) – 0,1725, а очікувана середня відстань ($D_{\text{очік.}} = 1/2\sqrt{0,1725} = 1,2$) – 1,2 км. Після відповідних обчислень визначено індекс найближчого сусідства (R) – 0,6417. Отже, R ближче до 1 аніж до 0, що вказує на випадковий розподіл поселень у просторі¹²⁶. Тобто, вибір місця для поселення зумовлювали винятково природні чинники, фактор близькості інших населених пунктів, наявності розвиненої мережі комунікацій та внутрішнього ринку не враховувався¹²⁷.

Водночас варто наголосити на певній умовності поданих теоретичних обчислень з огляду на стан дослідження цієї частини Розточчя та Грядового Побужжя. Нашу тезу частково підтверджують і результати картографування пам'яток XII–XIII ст. Для прикладу, серед населених пунктів Підгорайської волості виокремлюється сільськогосподарська округа літописного Щекотина. Тут зафіксовано мікрорегіон з городищами кільканадцяти синхронних відкритих поселень та гончарного виробничого центру, розміщених на порівняно невеликій території, порізаний розгалуженою мережею струмків – витоків Свині. Відстань між найближчими поселеннями в цьому мікрорегіоні коливається у межах 0,25–1,15 км. Мабуть, таке співвідношення населених об'єктів потрібно пов'язувати з “гніздовою” системою розселення (за Русланом Шишкіним), при якій пам'ятки дещо відтягнуті вглиб міжрічкових долин, займають схили зволожених балок та чітко пов'язані з балково-яружними ландшафтами¹²⁸.

Поселення, розташовані поблизу русла середньої течії Думни, репрезентують вже інший тип системи розселення, так звану “ланцюжкову” модель, теоретичне обґрунтування якої бачимо знову ж таки у публікаціях Р. Шишкіна. На думку дослідника, для неї характерні пам'ятки по берегах середніх та малих річок, що на деяких відрізках утворюють певний “ланцюжок” з кількох поселень. Зазвичай, вони розташовані компактними групами на невеликих за площею територіях від трьох до шести–семи в кожній¹²⁹. Інтервал між найближчими поселеннями на берегах середньої течії Думни не перевищує 0,5 км, що вказує на визначальну роль цієї водної артерії у просторо-територіальній організації Підгорайської волості. Очевидно, добре заселеними були і долини Млинівки та Капелівки, приток Думни, а також Яричівки (Каналу Яричівського). Утім, ширшим висновкам щодо територіального розподілу поселень Підгорайської волості перешкоджає недостатнє археологічне вивчення регіону.

¹²⁶ Kintigh K. W. Intrasite Spatial Analysis: A Commentary on Major Methods // Mathematics and Information Science in Archaeology / Studies in Modern Archaeology / Edited by A. Voorrips. – Holos; Bonn, 1990. – Vol. 3. – P. 167.

¹²⁷ Петрашенко В. О. Лісостепова

зона... – С. 57.

¹²⁸ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – Київ, 1999. – № 4. – С. 130–131.

¹²⁹ Там само. – С. 130–131.

Ранжування поселень Підгорайської волості за площею культурного шару

Як слушно вказав А. Томашевський, для розгляду ієрархічних зв'язків ланок системи заселення важливу роль відіграє кількісний аналіз розмірів площ поширення культурного шару поселень¹³⁰. Таку диференціацію поселень – ранжування одним з перших у 1913 р. обґрунтував німецький географ Фелікс Ауербах. Він зауважив: якщо зіставити населені пункти за їх розмірами (1-й, 2-й, 3-й...), то чисельність їх населення у низці випадків співпадає з номером. Тобто, населення n -го пункту складає $1/n$ числа жителів найзначнішого в регіоні поселення¹³¹. Ця закономірність, заснована на правилі ранг – розмір (відоме в англомовній літературі за назвою “the rank-size rule” або ж правило Ципфа¹³²), активно використовується не лише в просторовій географії¹³³, а й у сучасних археологічних студіях проблематики поселенських структур¹³⁴. Переважно в археології застосовується модифікована схема обрахунку рангів населених пунктів, що її запропонував Ян Ходдер¹³⁵, згідно з якою критерієм для ранжування виступає площа поселень. Остання визначається за допомогою формули $S_r = S_1 / R$, де S_r – площа поселення відповідного рангу, S_1 – площа найбільшого населеного пункту, а R – ранг цього поселення у послідовності аналогічних об'єктів досліджуваного регіону.

У нашому випадку через відсутність інформації показників площі частини поселень не можна провести ранжування у повному обсязі. Придатними для такого аналізу виявилось 99 городищ та селищ зі 138. Тобто, можна оперувати інформацією 72 % населених пунктів. Принагідно варто зазначити, що площа поселень обрахована на основі ареалу зібраного підйомного матеріалу.

Відповідно до наявної джерельної бази, виокремлено десять рангів поселень за площею (S): 1) S – 6 га; 2) S – 5 га; 3) S – 3,2 га; 4) S – 2,5 га; 5) S – 2 га; 6) S – 1,5 га; 7) S – 1 га; 8) S – 0,8 га; 9) S – 0,7 га; 10) S – 0,5 га. На основі аналізу розмірів поселень побудовано графік теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень. Їх співставлення показує, що дійсний розподіл

¹³⁰ Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ, 2003. – С. 9.

¹³¹ Хазгет П. География. – С. 410.

¹³² Brown C. T., Witschey W. R. T., Liebovitch L. S. The Broken Past: Fractals in Archaeology // Journal of Archaeological Method and Theory. – 2005. – Vol. 12. – No 1. – P. 61–62.

¹³³ Харгет П. География. – С. 410–415.

¹³⁴ Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона. – Москва, 1993. – С. 96–109; Томашевський А. П. Правобережне Полісся... – С. 17–18; Петрашенко В. О.

Лісостепова зона... – С. 52–60; Brown C. T., Witschey W. R. T. The fractal geometry of ancient Maya settlement // Journal of Archaeological Science. – 2003. – Vol. 30. – P. 1619–1632; Drennan R. D., Peterson C. E. Comparing archaeological settlement systems with rank-size graphs: a measure of shape and statistical confidence // Journal of Archaeological Science. – 2004. – Vol. 31. – P. 533–549 (etc.).

¹³⁵ Докладніше див.: Hodder I., Orton C. Spatial Analysis in Archaeology. – Cambridge, 1976. – P. 69–73; Hodder I. Some new directions in spatial analysis of archaeological data at the regional scale (macro) // Spatial archaeology / Edited by D. L. Clarke. – London; New York, 1977. – P. 236–246 (etc.).

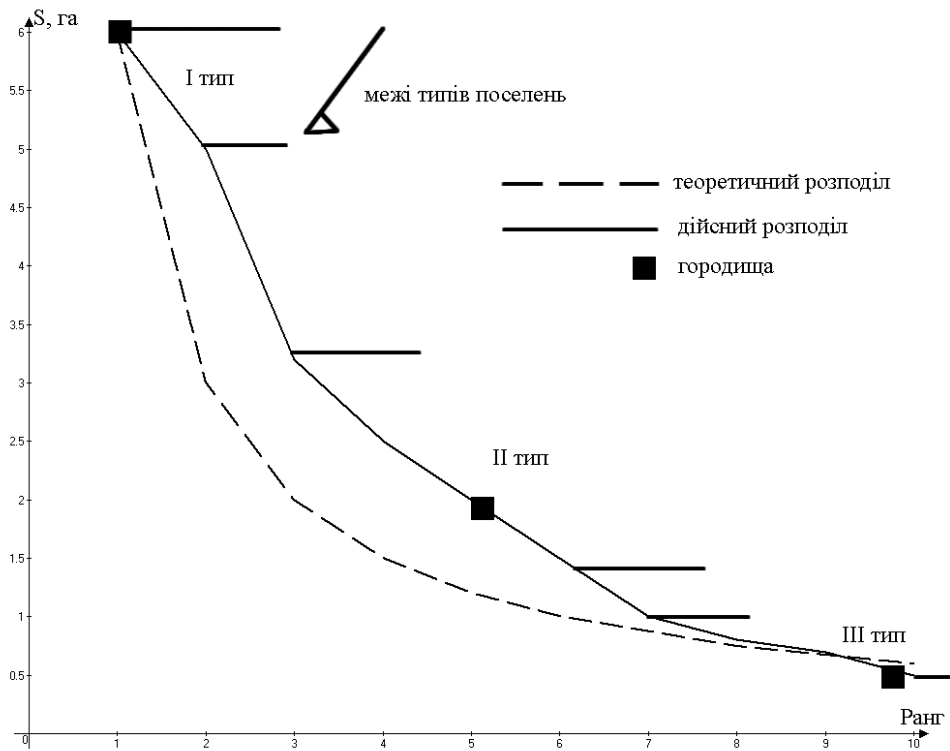

Рис. 3. Графік теоретичного та дійсного розподілу рангів поселень

доволі істотно відрізняється від теоретичного. Лише на рівні 7–8 рангів криві наближаються одна до одної, а на рівні 9–10 рангу вони перетинаються (рис. 3). Така ситуація вказує, що великі та середні поселення реально мали більшу площу, тоді як площа малих поселень здебільшого співпадає.

При аналізі графіку дійсного розподілу рангів, бачимо, що крива поділяється на три відрізки, які, мабуть, засвідчують три типи поселень. До першого типу відносимо три поселення 1–2 рангів з площею 5,0–6,0 га (Глинське I, Блищиводи I, Мацошин I). Другий тип характеризуються наявністю пунктів 3–6 рангів, площа яких коливається в межах 1,5–3,2 га (Малі Грибовичі I, Артасів I, Кукезів IV та ін.). До третього типу належать невеликі поселення 7–10 рангів, площа яких складає 0,15–1,0 га (Цеперів I, Сулимів V, Куликів IV та ін.).

Кількісний розподіл типів поселень за площею такий:

I тип – 3 поселення або 3 %

II тип – 25 поселень або 25 %

III тип – 71 поселення або 72 %

Як бачимо, на території Підгорайської волості домінували невеликі поселення площею 0,5–1 га, тоді як частка великих та середніх поселень ледь перевищує чверть проаналізованих об'єктів. Поступове зменшення площі селищ в XI–XIII ст. фіксується і в інших територіях Київської Русі, зокрема у

Смоленській землі¹³⁶. Площа більшості сільських поселень на всій території Русі становила переважно 0,5–2,0 га. Як правило, такі селища складалися з кількох дворів, де проживало від 15 до 50 людей. Для прикладу, на площі 1,5 га могло розташовуватися 5–7 дворів з населенням 25–45 осіб¹³⁷.

Очевидно, такі розміри селищ потрібно пов'язувати не лише з господарськими та палеоекологічними факторами, а й генезою суспільних відносин, зокрема домінуючою роллю індивідуальних сімей та формами їхньої земельної власності.

Топографічне розташування городищ та селищ

Істотну роль для характеристики структури заселення Підгорайської волості відіграє ґрунтовний розгляд мікротопографії пам'яток регіону. За основу аналізу взято типологію поселень А. Томашевського за критерієм топографічного положення¹³⁸. Наявний джерельний матеріал дозволив розглянути топографічні умови 122 пам'яток, тобто 88 % від загальної кількості.

Як видно зі статистичних обрахунків, домінує терасовий тип топографічного розташування, який характеризується локалізацією поселень на прирічкових, топографічно не відокремлених від навколишнього рельєфу, ділянках (варіант *1а*). До цієї категорії відносяться 70 об'єктів або 56 %. Прикладом такого варіанту топографічного розміщення є поселення площею 2 га Перемивки I, яке займає пологий південно-західний схил першої надзаплавної тераси вздовж лівого берега Каналу Могилянського¹³⁹.

До мисового та заплавного типів належить значно менша кількість поселень. Мисовими можна вважати 31 пам'ятку (близько 26 %). У свою чергу, поселення цього типу розподіляються на декілька варіантів. Першим з них є варіант *2а* (12 поселень) з населеними пунктами на мисах при впадінні струмка до більшої водної артерії. Для прикладу, поселення Кукезів II знаходиться при впадінні Капелівки до Думни, на видовженому мисі з пологими схилами берегів: правого – Думни та лівого – Капелівки¹⁴⁰. Інший варіант топографічного розташування (*2б*) репрезентують три городища (Глинське I, Малі Грибовичі I та Цеперів I) на майданчиках, окреслених двома ярами та долиною річки. До варіанту *2в* належить 16 поселень, розташованих на корінному виступі берега над заплавою річки (Куликів III, Соколов IV, Убині V та ін.). Поодинокі пам'ятки (Кукезів VII, Ременів XI) локалізовані на мисах, утворених вигином русла річки (варіант *2г*).

¹³⁶ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1960. – Вып. 92. – С. 23.

¹³⁷ Куза А. В. Неукрепленные поселения // Древняя Русь. Город, замок, село (Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 тт.). – Москва, 1985. – Т. 15. – С. 99–100.

¹³⁸ Томашевский А. П. Правобережье

Полісся... – С. 17–18. – Рис. 4.

¹³⁹ Сілаєв О. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської області у 2008 р. // Науковий архів НДЦ РАС ІА НАНУ. – Львів, 2009. – Т. I. – С. 112–114.

¹⁴⁰ Конопля В., Милян Т., Осаульчук О. Археологічні обстеження в басейні р. Думни // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 166.

Заплавний тип топографічного розташування (варіант 3б) характеризують селища на дюнах та пагорбах у заплавах долинах річок. До категорії заплавих належить 21 поселення (17 %). Його яскраво ілюструє мікротопографія поселення Стронятин I на овалному в плані останці розмірами 130×300 м і висотою 3 м серед заплави правого берега Млинівки¹⁴¹.

Отож, як видно зі статистичних обрахунків, на території Підгорайської волості домінував терасовий тип топографічного розташування поселень (56 %), частка мисових об'єктів ледь перевищує чверть і лише незначну кількість (17 %) можна віднести до заплавих. Висота площадок над дзеркалом води, де розмішувалися селища терасового типу, коливається в межах 1,5–10 м. Схожий відсотковий розподіл топографічних типів поселень з виразною перевагою надрічкових (терасових) пунктів зафіксовано і на теренах Пруто-Дністровського межиріччя¹⁴².

Гідромережа у просторово-територіальній структурі Підгорайської волості

Нерівномірний розподіл населених пунктів Підгорайської волості у просторі потрібно також пов'язувати з побасейновим принципом розселення. Для з'ясування співвідношення між гідрографічними показниками та поселенськими структурами використано методику Р. Шишкіна¹⁴³. Відповідно до неї, найбільшу водну артерію в регіоні – Західний Буг приймаємо за річку першого порядку, її безпосередні притоки за річки другого порядку, їх допливи – за річки третього порядку і т. д.

Аналіз взаємозв'язку розташування поселень та гідромережі дозволив запропонувати наступні висновки:

- з двочленною гідромережею (Горпинка – Західний Буг) пов'язане лише одне поселення Соколів III, що становить менше 1 % від загальної кількості досліджуваних пам'яток;
- до басейнів річок третього порядку належить 52 % населених пунктів (72 поселення). З них найбільша кількість (55) репрезентують тричленну гідромережу: Думна – Полтва – Західний Буг. Наступні варіанти розташування поселень у басейнах річок третього порядку виглядають так: Яричівка – Полтва – Західний Буг (5 поселень), Барбара – Рудка – Західний Буг (4 об'єкти), струмок – Горпинка – Західний Буг (3 населені пункти) та ін.;
- у чотиричленній гідромережі локалізовано 35 % населених пунктів (48). Як і в попередньому випадку, значна частина пам'яток пов'язана з Думною, розташована на берегах невеликих струмків (16) та Капелівки (8), її допливів. Окрім того, гідромережу цього рангу репрезентують невеликі потічки, які впадають у Свиню (16), Яричівку (4), Желдець (3) та ін.;

¹⁴¹ Конопля В., Стеблій Н. Археологічні пам'ятки села Стронятин // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 110–111.

¹⁴² Возний І. П. Топографія та типологія

відкритих поселень XII–XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. – Київ, 2004. – № 2. – С. 62.

¹⁴³ Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель... – С. 129.

- близько 12 % поселень (17) відносяться до п'ятичленної гідромережі, яку, головню, характеризує Млинівка (11), притока Капелівки, та інші невеликі струмки цього порядку.

Отож, бачимо, що поселення Підгорайської волості виразно тяжіють до три- та чотиричленної гідромережі, осердям якої, здебільшого, була Думна з притоками. На наш погляд, таке співвідношення гідрографічних показників та розташування населених пунктів вказує на процеси доволі “глибокої” внутрішньої колонізації прирічкових місцевостей відповідної частини Грядового Побужжя та Розточчя. У цьому контексті доречним є спостереження Віктора Войнаровського про незаселеність регіону упродовж слов'янського часу. Територія Верхнього Побужжя або ж, за словами дослідника, Балто-Чорноморського роздоріжжя у II–IX ст. слугувала “нейтральною зоною” розмежування різних етнічних спільнот¹⁴⁴. Очевидно, тенденції до заселення Грядового Побужжя та Розточчя спостерігаються уже наприкінці X – в XI ст., однак остаточно цей процес набрав обертів у XII–XIII ст., коли політичні кордони між Прикарпаттям та Волинню поступово стиралися. Наведений аналіз побасейнового розподілу пам'яток дозволяє реконструювати основні напрями цієї колонізації та глибину проникнення поселень по гідромережі регіону.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що домінантними у територіальній організації Підгорайської волості були природні фактори, які мали істотний вплив на розподіл у просторі та топографію городищ і поселень. Площа переважної більшості населених пунктів XII–XIII ст. не перевищувала 1 га, що потрібно пов'язувати з особливостями мікроландшафтів, господарською доцільністю та суспільно-економічними відносинами. Тяжіння поселень Підгорайської волості до три- та чотиричленної гідромережі вказує на доволі глибокі колонізаційні процеси у заселенні регіону княжої доби, основні напрямки яких, ймовірно, йшли від Західного Бугу.

Насамкінець хочемо ще раз підкреслити важливість інтердисциплінарності у дослідженнях такого гатунку, без використання якої на історичній чи археологічній мапах Галицько-Волинської держави далі будуть залишатися чимало *віртуальних* регіонів. Безумовно, запропонований текст не претендує на однозначну та всеохоплюючу оцінку територіальної організації й структури заселення галицько-волинського порубіжжя княжої доби. У цьому контексті, радше, йдеться про наголошення проблеми та шляхи її можливого наукового вирішення на основі синтезу й аналізу писемних та археологічних джерел. Одну з головних перспектив у цьому напрямі вбачаємо у комплексних історично-археологічних дослідженнях інших територіальних одиниць басейну верхів'їв Західного Бугу, які належали до Белзької та Червенської земель.

Львівський національний університет імені Івана Франка

¹⁴⁴ Войнаровський В. Верхнє Побужжя (І тис. н. е.) // МДАПВ. – Львів, 2008. – як Балто-Чорноморське роздоріжжя Вип. 12. – С. 170–181.